

КРИМСЬКОТАТАРСЬКИЙ АСПЕКТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ КРЕМЛЯ У КРИМСЬКІЙ АСРР (1921–1928 рр.)

Розглядається кримськотатарська складова в національній політиці радянської влади у Кримській АСРР років непу. У науковий обіг уперше вводяться документальні матеріали Державного архіву Автономної Республіки Крим, які встановлюють, чому політика коренізації на півострові набула форм татаризації, а також чому реальна татаризація різко зупинилася в 1928 р. Розглядається ряд питань, присвячених освітнім проблемам у середовищі кримськотатарського населення, упровадженню нового алфавіту тощо. Простежено, яким чином репресії щодо кримськотатарського керівництва Кримської АСРР відбулися на згортанні процесу татаризації.

Ключові слова: Крим, Миллі Фірка, татаризація, «справа Велі Ібраїмова», репресії проти кримських татар.

У 1920-х рр. в УСРР активно проводилася політика українізації, з'явився істотний прошарок нової національної інтелігенції. На Кримському півострові теж спостерігалось значне культурне піднесення у середовищі місцевого кримськотатарського населення.

В історіографії часів СРСР історія кримських татар або взагалі не вивчалася, або подавалася у спотвореному вигляді. Національно-визвольний рух їх у працях радянських істориків однозначно визначався як «буржуазно-націоналістичний», а отже «контрреволюційний». Можна назвати лише двох авторів, чії праці цілком присвячено кримськотатарській проблемі – А.Бочагова¹ та Т.Бояджиева². Зрозуміло, що вони висвітлювали події у спотвореному вигляді.

Ситуація змінилася в роки «перебудови». Після зняття заборони на використання раніше засекречених матеріалів з'явилася можливість по-новому висвітлювати процеси, що відбувалися на території півострова в першій половині ХХ ст., у тому числі щодо національної політики Кремля. Історики ввели в науковий обіг велику кількість джерел, присвячених різним питанням кримськотатарської історії. У центрі дискусій опинилася проблема коренізації, здійснюваної ЦК РКП(б) у масштабах усєї країни. У Криму вона набула форми татаризації. Зупинимось на найбільш визначних працях.

¹ Бочагов А.К. Милли-Фирка: Национальная контрреволюция в Крыму: Очерк. – Симферополь, 1930. – 117 с.

² Бояджиев Т. Крымско-татарская молодёжь в революции: Краткий очерк из истории национально-буржуазного и коммунистического движения среди татарской молодёжи Крыма. – Симферополь, 1930. – 112 с.

Цій тематиці було присвячено студії Д.Урсу³, В.Возрїна⁴, братів О. та В. Зарубїних⁵, М.Губогло, С.Червоної⁶, Р.Хаялі⁷.

На початку 1920-х рр. у Криму діяв організований антибільшовицький рух. Повстання, що їх уряд характеризував як «політичний бандитизм», стали відповіддю населення на дії більшовиків. Проте війна не могла тривати нескінченно. Політична й господарська анархія перешкодили успішній посівній кампанії 1921 р., що стало однією з причин важкого голоду. Радянському урядові довелося подбати про налагодження нормального економічного життя на півострові. Це поставило перед більшовиками, влада яких трималася силою й терором, питання про пошук політичних союзників, розширення соціальної бази режиму. Переорієнтація внутрішньої політики визначалася рішеннями X з'їзду РКП(б) (8–16 березня 1921 р.). В їх основу було покладено реорганізацію стосунків центру з периферією. Заходи з національного питання визначали собою програму угоди режиму з елітами «окраїн» колишньої імперії.

Можливість побудови багатонаціональної держави як сукупності формально незалежних національних республік, об'єднаних із федеративною Росією, так само, як створення в Російській Федерації автономних республік із певними правами, забезпечувалася подвійною структурою радянської влади. Усупереч назві ця влада будувалася як симбіоз двох взаємопереплених вертикалей – компартійної і радянської. Перша здійснювала диктатуру, не втручаючись безпосередньо у справи поточного управління. Друга вертикаль виконувала управлінські функції, перебуваючи у залежності від партійних комітетів, утворених у кожній ланці адміністративно-територіального поділу. Партійні й радянські органи являли собою одну політичну силу, оскільки всі ключові посади у владній вертикалі могли обіймати тільки члени партії. Сама ж партія будувалася на засадах «демократичного централізму», унаслідок чого диктаторські функції зосереджувалися в рамках її керівництва – ЦК і виділеного з його складу політичного бюро, яке мало ті самі функції, що й Центральний комітет, але працювало на постійній основі. Радянські органи влади формально створювалися на виборах, але виборці змушені були обирати тільки ті кандидатури, котрі визначалися в партійних комітетах.

³ Урсу Д.П. Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921–1941). – Симферополь, 1999. – 144 с.

⁴ Возрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – Москва, 1992. – 446 с.; *Его же*. Этноконфликтная ситуация в довоенном Крыму (история, специфика, последствия) // *Голос Крыма*. – 1996. – №42. – 1 ноября; №43. – 6 ноября; №44. – 15 ноября.

⁵ Зарубин А.Г. Основные проблемы советского периода истории Крыма (1917–1941) // *Ватан (Родина)* (Симферополь). – 1992. – №3. – С.9–22; Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей: Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь, 2008. – 726 с.; Зарубин В.Г. Из истории государственности Крыма в годы революции и гражданской войны // *Бахчисарайский историко-археологический сборник*. – Вып.1. – Симферополь, 1997. – С.435–444.

⁶ Губогло М., Червоная С. Крымско-татарское национальное движение: В 4 т. – Москва, 1992.

⁷ Хаяли Р.И. Крымскотатарский народ в составе населения Крымской АССР (1921–1939 гг.) // *Культура народов Причерноморья*. – 2005. – №65. – С.91–96; Хаяли Р.И. Очерки истории общественно-политической и культурной жизни крымских татар в XX в. – Симферополь, 2008. – 512 с.

Отже насправді форма державного устрою в умовах суворого контролю з боку більшовицької диктатури перетворювалася на цілковиту фікцію. За розподілом державних функцій центральний уряд у Москві мав перевагу над урядами «незалежних» республік, не кажучи вже про уряди автономій, як це було у Криму.

Політичний компроміс навіть на таких засадах створював ілюзію «рівноправного діалогу» національних еліт із більшовиками й надавав обом таборам, котрі були однаково виснажені громадянською війною та голодом, потрібну відстрочку для перегрупування сил. Такою «відстрочкою», власне, і стала впроваджувана на національних територіях колишньої імперії політика коренізації. У межах Кримської автономії вона набула форми татаризації.

На півострові мешкало строкате за етнічним складом населення, і кримські татари не становили більшості. На їх частку припадала лише чверть населення, тоді як росіяни й українці мали близько половини. Ані з огляду на кількість кримських татар, ані з огляду на історію, здавалося, не існувало аргументів на користь того, щоб коренізація відбувалася у вигляді татаризації. Виникає логічне запитання: що підштовхнуло більшовиків на таке вирішення національного питання?

Саме кримські татари входили до числа тих народів колишньої Російської імперії, котрі на час революції мали досить розвинену й поширену в масах національну ідею, що орієнтувалася на утворення як культурної, так і політичної територіальної автономії. Кримські татари вступили в революцію, маючи національно свідому еліту, котра претендувала на роль виразника й захисника інтересів свого народу. Ця еліта, незважаючи на відносну молодість, мала досвід політичної діяльності ще з передреволюційного десятиріччя. У роки громадянської війни вона навіть здобула практичний досвід влади у Криму. Від липня 1917 р. вона мала власну політичну силу – Міллі Фірка (Національна партія). Провідні кримськотатарські політики та культурні діячі на той час не емігрували, а залишалися на півострові й наважилися на співпрацю з більшовиками. У цьому їм допомагало те, що впродовж 1919–1920 рр. відбувалося співробітництво більшовиків із лівим крилом Міллі Фірка під проводом Вели Ібраїмова. Серед кримських татар були й комуністи, зокрема Ісмаїл Фірдевс, один із провідних представників націонал-комунізму.

Окрім вузькотактичних міркувань на користь союзу з кримськими татарами така співпраця мала для більшовиків і ширшу перспективу – як поштовх до розгортання «світової революції». Крим уважався, за В.Леніним, смолоскипом, що виблискував світлом пролетарської революції на Схід. Ці слова повторювалися партійними керівниками нижчих рангів. Зокрема на I Всекримському з'їзді рад у 1921 р. прибулий із Москви представник наркомнацу Б.Монатов зазначив: «Наша Кримська республіка є вікном, крізь яке на радянську Росію дивляться багато народностей Близького Сходу та півдня Європи, а також півночі Африки. Він (Крим – Т.Б.) є показовим прикладом для наших друзів і ворогів, котрі чекають, яку політику ми будемо проводити отут, у Криму»⁸.

⁸ Див.: Брошеван Ф., Форманчук А. Крымская республика: год 1921-й. – Симферополь, 1992. – С.24.

Кримські татари у планах «світової революції» виглядали особливо бажаним союзником через зацікавленість більшовиків національною революцією в Туреччині під проводом Мустафи Кемалю (Ататюрка). Про Туреччину й навіть Балкани як ареал впливу Криму у квітні 1921 р. писала газета «Красный Крым»: «Кримські татари не являють собою ізольованої від східних татар групи. Вони близько пов'язані з Туреччиною й Балканами родинними зв'язками. Ми повинні розглядати Крим як вікно в Туреччину й на Близький Схід, яке ми зможемо використовувати з метою ближчого зв'язку з революційним рухом на Сході»⁹.

Радянська Росія й кемалістська Туреччина з 1919 р. налагоджували зв'язки, прагнучи вийти з міжнародної ізоляції. 31 березня 1919 р. при Кримському обласному комітеті РКП(б), який тоді розміщувався в Мелітополі, було створено Мусульманське бюро з метою «радянлізувати кримських татар, а через них – і країни Сходу»¹⁰.

Тактика більшовиків як антизахідного й антимонархічного руху була авторитетним взірцем для депутатів Великих народних зборів Туреччини, котрі утворювали в парламенті фракцію «східняків». Мустафа Кемаль із тактичних розрахунків на подальші відносини з більшовиками навіть дозволив у жовтні 1920 р. створити Комуністичну партію Туреччини. Зі свого боку, 16 березня 1921 р. турецька делегація підписала в Москві радянсько-турецьку угоду про дружбу.

Отже залучення кримських татар на свій бік було важливою запорукою союзних стосунків із республіканською Туреччиною. Це відіграло істотну роль у тому, що коренізація у Криму набула форми татаризації, незважаючи на те, що, як уже йшлося, татари на півострові перебували в меншості. Щоправда, залежність ставлення більшовиків до кримських татар від стосунків радянської Росії з Туреччиною мала й негативний бік у разі їх охолодження (що не змусило себе довго чекати...).

Іншою причиною такого спрямування національної політики було те, що після знищення білогвардійського режиму П.Врангеля на півострові не існувало управлінських структур. Більшовицька партія нараховувала тут лічені десятки осіб, переважно недавніх меншовиків та есерів¹¹. Вона не мала авторитету серед місцевого населення. Обласний комітет РКП(б), який став на чолі влади у Криму, прибув на півострів із Мелітополя разом із частинами Червоної армії. Основна маса більшовиків з'явилась у складі армійських частин, а тому місцевої специфіки не розуміла¹². Власне, в особі кримських татар та їх організації Міллі Фірка, яка об'єднувала близько 10 тис. членів, більшовики мали єдиного потенційного політичного союзника. До того

⁹ Красный Крым. – 1921. – 28 апреля.

¹⁰ Державний архів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК). – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.918. – Арк.7.

¹¹ Семин А., Горчаков А. Борьба большевистских организаций за упрочение советской власти в Крыму (ноябрь 1920 – декабрь 1921) // Борьба большевиков за власть Советов в Крыму: Сборник статей. – Симферополь, 1958. – С.267.

¹² Омельчук Д.В., Акулов М.Р., Вакатова Л.П., Шевцова Н.Н., Юрченко С.В. Политические репрессии в Крыму (1920–1940 гг.). – Симферополь, 2003. – С.9–11.

ж більшовикам потрібно було рахуватися з кримськотатарським рухом «зелених».

Міллі Фірка теж вітала ідею компромісу. 25 листопада 1920 р. семеро її лідерів на чолі з Д.Хаттатовим звернулися до Кримревкому з поданням про легалізацію. Кримськотатарські націоналісти домагалися дозволу на відновлення релігійного життя та культурно-освітню діяльність. Проте в той час Кримревком ще не бажав ділитися владою. Лише окремим членам Міллі Фірка дозволили вступити до лав більшовицької партії¹³. Однак через кілька місяців ставлення більшовиків до кримських татар змінилося. Саме вони виступили в очах більшовиків потенційним союзником, інструментом радянської політики на півострові.

Першим кроком у цьому напрямі стало проголошення в межах Кримського півострова автономної республіки із найширшим залученням татар до державного управління. На першому з'їзді рад Кримської АСРР, який проходив у листопаді 1921 р., було прийнято рішення про функціонування двох державних мов в органах влади півострова – російської та кримськотатарської. 10 лютого 1922 р. з'явився декрет ЦВК і РНК Кримської АСРР про коренізацію органів влади й управління. Терміна «коренізація» ще не існувало і його назвали «декретом про татаризацію».

ХІІ з'їзд РКП(б) у 1923 р. офіційно проголосив необхідність проведення в національних республіках політики коренізації, тобто забезпечення в них пріоритету національних мов, широкого використання їх у діловодстві радянських установ, пресі, культурно-просвітницьких установах, першочергового висування на керівні посади осіб корінної національності, які вільно володіли рідною мовою¹⁴. Коренізація розглядалася як ефективний засіб для «перетягування» населення національних регіонів на бік радянської влади.

Кримський обком РКП(б) створив у своєму складі Татарське бюро, на яке поклав роботу з проведення національно-державної політики. Воно складалося з 23-х представників татарського народу, з яких лише 14 були членами більшовицької партії. Основними напрямками діяльності Татбюро стала татаризація влади, піднесення економічного та культурного рівня кримськотатарського народу, переведення діловодства на татарську мову. Завдяки його зусиллям було створено систему народної освіти, котра включала татарські секції в наркоматі освіти та в районних відділах освіти, велику мережу шкіл для татарських дітей.

Важливим ускладненням у роботі Татбюро була внутріпартійна боротьба, яка розколювала його за ознакою кримських та казанських татар, а також за ознакою «правих» (прибічників територіальної автономії) й «лівих» (прибічників національно-культурної автономії).

Процес вирішення у Криму національного питання починався не стільки як національний, скільки як соціальний, економічний і культурний. У земельному питанні більшовики допустили стратегічну помилку, коли маетки

¹³ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей... – С.679.

¹⁴ Двенадцатый съезд РКП(б): Стенографический отчёт. – Москва, 1968. – С.691–697.

поміщиків було передано радгоспам, ефективність яких виявилася мізерною. Це рішення призвело до того, що селянство відштовхнулося від нової влади. Невдовзі помилку виправили.

У радянські часи в історіографії сформувалася думка щодо цілком позитивної діяльності Кримревкому. Проте насправді як надзвичайний орган влади він наробив на півострові стільки бід, що їх не вдалося виправити за всі наступні роки існування Кримської АСРР. Першу реальну оцінку його праці зробила повноважна комісія, надіслана з Москви влітку 1921 р. для «виявлення дійсного стану справ». Комісія доповіла, що Кримревком застосовував червоний терор, одним із наслідків якого стало економічне виснаження краю. У регіоні майже повністю були відсутні радянські працівники, зв'язані з місцевим населенням. Підкреслювалося, що Кримревком проводив «короткозору» національну політику, яка відштовхнула татарський народ від «радянського будівництва»¹⁵. Даючи оцінку діяльності відділу управління Кримревкому, який здійснював керівництво адміністративними органами, комісія констатувала його жалюгідне й безсиле існування, відірваність від повітів, відсутність роботи¹⁶.

І Всекримський з'їзд рад у листопаді 1921 р. передав владу від Кримревкому до рад. Прийнята на ньому Конституція Кримської АСРР затверджувала право на вільний розвиток усіх національностей півострова і скасовувала національні й національно-релігійні привілеї та заборони. Проголошувалася необхідність створення умов, сприятливих для культурно-економічного розвитку всіх національностей, поширення співробітництва між ними. Державними мовами новоствореної республіки визначалися російська й татарська¹⁷.

З'їзд проголосив курс на «пріоритетне вирішення татарського питання в усіх сферах життя» новоствореної республіки. Було прийнято рішення про необхідність застосування татарської мови в державних установах, про підготовку відповідальних працівників із числа татар та про включення їх в управління республікою.

Напрямки татаризації органів влади й управління фіксувала нормативна база. У виданих декретах і постановах значна увага приділялася розширенню сфери застосування кримськотатарської мови в державному будівництві. Так, у грудні 1921 р. РНК та ЦВК Кримської АСРР видали постанову «Про татаризацію радянських державних апаратів і про застосування татарської мови в установах республіки». У цьому документі зазначалась необхідність «створення ряду органів для реалізації національної політики у зв'язку із заснуванням у листопаді 1921 р. Кримської республіки». Серед них передбачалося сформувати при КримЦВК постійну комісію з татаризації радянських апаратів. При Кримраднаркомі засновувалася центральна колегія перекладачів. На місцях при окрвиконкомах запроваджувалися посади перекладачів «усякого роду документальних паперів»¹⁸.

¹⁵ ДААРК. – Ф.Р.1247. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.2.

¹⁶ Там само. – Арк.10.

¹⁷ Там само. – Ф.Р.663. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.136.

¹⁸ Там само. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.62. – Арк.18.

10 лютого 1922 р. з'явився наказ за підписами голови КримЦВК Ю.Гавена й голови РНК С.Саїд-Галієва «Про татаризацію радянських державних апаратів та про застосування татарської мови в установах республіки». Діловодство мало бути переведеним на татарську мову. Постійна комісія з татаризації радянського апарату при КримЦВК складалася з Ю.Гавена (голова), І.Фірдевса, С.Меметова, Б.Чабан-Заде та О.Дерен-Айерли¹⁹. Проте, незважаючи на офіційно проголошений перехід діловодства республіки на татарську мову, суворо заборонялося «у зв'язку з неможливістю встановлення контролю» використання її в телефонних переговорах²⁰.

Після виходу у світ цього наказу при обкомі партії було створено підвідділ з роботи серед національних меншин. Незабаром його перетворили на Татарський сектор на правах самостійного відділу. У Кримському відділі народної освіти було засновано спеціальну колегію з роботи серед татар і створено секції з роботи серед інших національних меншин.

24 квітня 1922 р. за присутності Ю.Гавена, І.Фірдевса, О.Дерен-Айерли, Б.Чабан-Заде та А.Озенбашли відбулося засідання комісії з татаризації, на якому розглядалися чергові завдання. Після тривалої дискусії ухвалили ряд рішень:

- розвивати роботу колегії у двох напрямках: а) у бік створення відомчої літератури; б) у бік прийняття та надання різних державних документів і заяв татарською мовою;

- співробітники центральної колегії з перекладів переводилися в розряд відповідальних працівників;

- пропонувалося Кримеконар²¹ через КримЦВК надати невеликий фонд – грошовий або натуральний у розпорядження нарком'юсту для друку татарською мовою збірки декретів Центра та КримЦВК і КримРНК;

- доручалося Ю.Гавену та І.Фірдевсу скласти список книг, які потребують негайного перекладу на татарську мову²².

Усі національності, які мешкали на півострові, залучалися до роботи в радянському, господарському й культурному будівництві. Так, у складі сільських рад у 1922 р. із загальної кількості 1485 депутатів налічувалося 535 татар (36%), тоді як росіян – 519 (35%), а всіх інших – 431 (29%). У складі 135 членів окружних виконавчих комітетів було 34 татарина (25,2%), 86 росіян та українців (63,7%), а 15 осіб належало до інших національностей (11,1%)²³.

Створювалися школи з навчанням рідною мовою, організовувалися національні клуби, бібліотеки, друкувалися газети. Найбільша увага приділялася культурно-просвітницькій роботі серед кримських татар. У 1922 р. було відкрито 343 школи першого ступеня та 12 шкіл другого ступеня, де навчання проводилося татарською мовою. Створювалися татарські технікуми (педагогічний, медичний, сільськогосподарський, мистецько-промисловий та ін.). Татарську молодь посиляли навчатися на робфаки й у виші.

¹⁹ Там само. – Ф.Р.663. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.1–2.

²⁰ Там само. – Арк.2.

²¹ Кримеконар (Кримська економічна нарада; рос. «Крымское экономическое совещание») – орган при республіканському уряді для керівництва народногосподарською діяльністю.

²² ДААРК. – Ф.Р.663. – Оп.1. – Спр.73. – Арк.1–1 зв.

²³ Очерки по истории Крыма. – Ч.III. – Симферополь, 1964. – С.39.

Асигнування на культурну роботу для татарського населення були пропорційно більшими, ніж для інших національностей. Для районних і республіканських радянських органів установлювався обов'язковий мінімум співробітників-татар.

На початку 1920-х рр. на півострові з'явилися татарськомовні газети «Новий світ» («Яні Дун'я») та «Юна сила» («Яш қуввет»)²⁴. 10 серпня 1923 р. на засіданні президії Кримського обкому РКП(б) було ухвалено рішення використовувати кошти, які приносило відкрите урядом Кримської АСРР казино, для потреб політпросвіти та для випуску газет, котрі видавалися російською й татарською мовами²⁵.

Ефект від залучення кримських татар до влади проявився вже у процесі примирення із рухом «зелених». Для наркома робітничо-селянської інспекції В.Ібраїмова кримськотатарські селяни, котрі однаково страждали як від ревізій білих, так й від продрозверстки більшовиків, не були «політичними бандитами». Він легко спілкувався з мешканцями півострова, а тому зміг організувати переговори із «зеленими» й успішно провести амністію.

Однак коренізація на півострові майже до кінця 1923 р. не набувала такого поширення, на яке сподівався уряд. Це пов'язувалося передусім із голодом. Після подолання його наслідків коренізація почала впроваджуватися більш інтенсивно.

У процесі коренізації планувалася не лише татаризація вищих органів влади та управління, але й системи місцевих рад. Питання коренізації районних органів влади та управління обговорювалося на нараді відповідальних татарських працівників у Сімферополі 28–29 червня 1923 р. Одним із доповідачів був голова Раднаркому Кримської АСРР С.Саїд-Галієв. У резолюції наради зазначалося, що треба довести до кінця розпочату татаризацію первинних радянських апаратів – сільрад і райвиконкомів у районах із переважним татарським населенням. Ішлося про те, щоб в усіх установах, пов'язаних із татарським населенням, був татарський працівник або, принаймні, один перекладач. Уважалося необхідним знання татарської мови російськими працівниками, котрі проводили роботу в районах із переважним татарським населенням²⁶.

Керівництво республіки прагнуло здійснити коренізацію місцевих рад, щоб зробити їх провідником партійних рішень у різних сферах життя. У звіті ЦВК і РНК Кримської АСРР зазначалося: «Останні перевибори рад проводилися вже під кутом зору розширення й поглиблення татаризації. Унаслідок цього у новому складі сільрад число членів-татар зросло приблизно на третину порівняно з колишнім складом (у 1922 р. – 610, у 1923 р. – 831 татарин)»²⁷.

²⁴ *Надинский П.Н.* Борьба крымской парторганизации за восстановление народного хозяйства (1921–1925 гг.) // Борьба большевиков за упрочение советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. – Симферополь, 1958. – С.153.

²⁵ ДААРК. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.229. – Арк.119.

²⁶ Там само. – Спр.287. – Арк.25.

²⁷ Отчёты КрымЦИКа, Совнаркома, наркоматов и госучреждений III Всекрымскому съезду Советов. – Симферополь, 1923. – С.44.

ЦВК і Раднарком Кримської АСРР рішенням від 23 серпня 1923 р. констатували: «Органи влади в районах з переважно татарським населенням стають під керівництво татарських працівників, татарська мова запроваджується як обов'язкова ділова мова радорганів цих районів [...], застосування двох мов – це єдино правильний шлях для здійснення принципів татаризації»²⁸.

Згідно з Конституцією Кримської АСРР, ухваленою 11 листопада 1921 р., вищим органом влади на території республіки був Всекримський з'їзд рад, який мав відбуватися кожні два роки²⁹. Ці з'їзди повинні були визначати напрями розвитку республіки. Одним із першочергових завдань визначалося вирішення національного питання. Саме цій проблемі було присвячено III Всекримський з'їзд рад (10–14 грудня 1923 р.), котрий накреслив основні стратегічні напрями татаризації Криму.

У доповіді на з'їзді голова КримЦВК Ю.Гавен торкнувся того, що було зроблено за час, який минув із 1921 р.: висунання найбільш «свідомих» представників татарського народу в радянський управлінський апарат усіх рівнів; залучення татарського населення у промислове будівництво; запровадження татарської мови як державної в п'яти районах, де татарське населення переважало; татаризація сільських рад (на 1923 р. обрано з 2495 депутатів 915 татар, тобто 36%); поширення татаризації районних з'їздів рад; збільшення кількості татарських шкіл (незважаючи на голод, у 1922 р. працювало 307 татарських шкіл, а в 1923 р. їх кількість зросла до 329, що становило 42% шкіл, наявних в автономії); підвищення кваліфікації та перепідготовка вчителів – вихідців із татарського населення; поліпшення матеріально-технічної бази шкіл, спеціальних і вищих навчальних закладів, збереження в них квот для представників татарського населення (30–35% від загальної кількості)³⁰.

При обговоренні доповіді висловлювалися різні думки. Так, делегат Акчокракли вказав, що татаризація полягає не тільки в переведенні діловодства на татарську мову – на порядок денний треба ставити питання про входження татар до органів управління. А.Озенбашли заявив, що переведення діловодства на татарську мову й навіть уведення до радянського апарату татарських представників радикально питання не вирішить. Він запропонував оголосити культуру татарського народу державною з усіма наслідками, що з цього випливали. С.Саїд-Галієв підкреслив, що від жебрака з торбою важко вимагати культури, а тому першочерговим завданням повинне бути економічне відродження татарської нації, ліквідація економічної нерівності³¹. У резолюції з'їзду з вирішення національного (передусім татарського) питання пропонувалося втілити наступний комплекс політичних, соціально-економічних та культурно-просвітницьких заходів:

«У галузі політичній доручити КримЦВК автономії: – посилити роботу Комісії з татаризації шляхом організації при ній науково-технічної секції;

²⁸ Там же.

²⁹ Бюллетень №4 Первого Всекримского съезда Советов. – Симферополь, 1921. – С.29.

³⁰ ДААРК. – Ф.Р.663. – Оп.1. – Спр.120. – Арк.31.

³¹ Там само. – Арк.33.

- неухильно втілювати у життя декрет від 28 липня 1923 р. про запровадження татарської мови в районах з переважно татарським населенням;
 - під час конструювання президії КримЦВК неухильно проводити принцип татаризації;
 - особливу увагу звернути на поширення офіційного органу – урядової газети «Новий світ» у татарському селі, зробити газету щоденною.
- У галузі соціально-економічній та культурно-просвітницькій:
- доручити КримЦВК видати постанову про утримання татарських учителів за рахунок місцевих бюджетів;
 - ужити заходів до повного забезпечення татарських національних шкіл підручниками, навчальними посібниками та матеріальними засобами;
 - уважати доцільним існування та подальший розвиток Східного відділення при педагогічному факультеті Кримського університету, запровадити вивчення татарської мови на педагогічному факультеті як обов'язкового предмета;
 - звернути серйозну увагу КримЦВК на розвиток вищих і середніх сільськогосподарських шкіл як загальноагрономічного характеру, так і особливо спеціальних культур із переважанням серед тих, хто навчається, вихідців із татарських сіл, в яких відсутні спеціалісти;
 - посилити татарський елемент у технікумах і школах фабрично-заводської освіти, звернувши особливу увагу на Бахчисарайський художньо-промисловий технікум як основне джерело відродження татарських національних ремесел – ткацького, чадрового, сап'янового та ін.;
 - погодитися з відкриттям першого у Криму татарського театру³².

III Всекримський з'їзд рад затвердив новий склад Президії КримЦВК, в якій збільшувалася кількість кримських татар. Тепер орган влади на 57% складався з представників кримськотатарського народу; 54% народних комісарів були кримськими татарами³³.

Упродовж часу, що розглядається, у політиці коренізації чітко виділяються два періоди: 1921–1924 і 1925–1928 рр. Більш детально розглянемо перший період татаризації. Його особливостями стали:

- боротьба із «зеленим» рухом, успіх в якій досягався проведенням комплексу заходів: оголошення амністії, створення частин особливого призначення (рос. «ЧОН»; у тому числі з татарського населення), проведення переговорів із ватажками загонів щодо здачі зброї (особливу роль у цьому відіграв майбутній голова КримЦВК В.Ібраїмов), бойові операції;

- боротьба з релігією та церковними установами, представленими на півострові, передусім православ'ям і мусульманством (із 196 православних храмів ліквідовано 50, тобто майже 25%, а з 576 мечетей – 28, або 4,8%)³⁴;

³² Там само. – Арк.35–36.

³³ Там само. – Арк.130.

³⁴ Народное хозяйство Крыма за 1927/1928 год: Конъюнктурный обзор. – Симферополь, 1929. – С.17.

– відмова більшовиків від співробітництва з іншими політичними силами, які діяли раніше на півострові, передусім із Міллі Фірка, котра визнала радянську Росію другом і союзником мусульман, проголосивши свою незгоду з більшовицькою партією не у принципах, а лише у часі й засобах переходу від капіталістичного ладу до колективістського³⁵;

– забезпечення підтримки радам із боку населення районів, де переважало кримськотатарське населення (під час проведення чергових виборів у Судацькому районі в них узяли участь лише 52%, у Бахчисарайському – 28% мешканців, котрі мали виборче право)³⁶;

– відкриття 348 татарських національних шкіл I ступеня (або 43,7% від їх загальної чисельності), 12 татарських національних шкіл II ступеня (23%). Майже всі вони фінансувалися з держбюджету, у той час як інші були на місцевому бюджеті або на самофінансуванні³⁷.

Наступним кроком на шляху національно-державного будівництва на півострові стала реалізація конституційного положення щодо запровадження татарської мови як державної. 10 лютого 1922 р. світ побачив декрет КримЦВК та Раднаркому про створення постійної комісії з татаризації у складі 5 осіб (на чолі з головою КримЦВК) та комісії у справі перекладу текстів із татарської мови на російську й навпаки. 28 квітня 1924 р. вийшла ще одна постанова КримЦВК та Раднаркому, згідно з якою ставали обов'язковими такі заходи:

– народним комісаріатам і центральним управлінням мати у штаті особу, котра володіла б татарською мовою;

– у сільських радах та п'яти районних виконавчих комітетах (Бахчисарайський, Карасубазарський, Алуштинський, Ялтинський, Судацький), де переважало татарське населення, упроваджувати діловодство татарською мовою;

– народному комісаріату освіти вирішити питання про запровадження у школах II ступеня обов'язкового викладання татарської мови;

– народному комісаріату юстиції – розробити інструкцію щодо здійснення цієї постанови.

Для реалізації визначених завдань проводився такий комплекс заходів:

– організація з 1925 р. довготермінових курсів із підготовки кадрів татарських працівників при оргвідділі КримЦВК для голів і секретарів сільських рад і татарських юридичних курсів при нарком'юсті, що забезпечило на травень 1926 р. наявність 22 кваліфікованих фахівців³⁸;

– організація короткотермінових курсів при наркомфіні, Кримському відділенні залізничного транспорту, обласній конторі наркомзв'язку для навчання працівників-росіян татарській мові³⁹;

– організація у судових органах 13 осередків нарсуду, двох осередків нарслідства, двох осередків судвиконання татарською мовою. Узагалі

³⁵ ДААРК. – Ф.-П.1. – Оп.1. – Спр.30. – Арк.1.

³⁶ Там само. – Ф.Р.460. – Оп.3. – Спр.10. – Арк.69.

³⁷ Там само. – Арк.71.

³⁸ Там само. – Оп.2. – Спр.26. – Арк.79.

³⁹ Там само. – Арк.79.

в органах юстиції на той час працювали 63 татарина (13% від загальної чисельності)⁴⁰.

Ще однією проблемою для Криму став розвиток соціально-культурної сфери для нацменшин. Важливість цієї проблеми пояснювалася відсутністю необхідної кількості кваліфікованих національних кадрів. Незважаючи на це, тільки татарську національність забезпечували педагогічний, художньо-промисловий, фельдшерсько-акушерський, сільськогосподарський технікуми, а також технікум південних спецкультур⁴¹. Попри фінансові ускладнення, на півострові було створено 164 татарських лікпункти, 67 хат-читалень, 8 татарських дитячих будинків⁴².

Наступною проблемою став адміністративно-територіальний поділ Криму з урахуванням як економічного, так і національного факторів. Восени 1921 р., з утворенням Кримської АСРР, було сформовано 7 округів і 20 районів. У жовтні 1923 р. округи ліквідовано, а число районів скорочено до 15. У 1924 р., після нового переділу, залишилося 10 районів. У ході державного будівництва було створено (окрім татарських) 3 «нацменрайони»: Біюк-Онларський (німецький), Ішунський (український) і Фрайдорфський (єврейський).

Проте всі зміни на півострові наштовхувалися на важливий чинник, котрий іноді зводив нанівець добрі наміри, які впроваджувалися у життя – політичні чвари серед кримського керівництва. У місцевій партійній організації не припинялася боротьба між працівниками, котру самі члени партії називали «склоками». Більше того, із плином часу таке поняття, як «постійні чвари» стало основним у взаємовідносинах членів Кримського обкому РКП(б) та залежних від нього структур.

Під час перебування у Криму повноважної комісії з Москви її очільник Ш.Ібрагімов користувався надзвичайною повагою як із боку кримських татар (партійних, безпартійних), так і значної частини партійних і радянських працівників інших національностей. Його авторитет був настільки високим, що багато партфункціонерів саме Ш.Ібрагімова бажали бачити на чолі новоствореної республіки. Проте в Москві ухвалили інше рішення, направивши на півострів іншу людину...

У Державному архіві Автономної Республіки Крим зберігається лист, надісланий Ш.Ібрагімовим І.Фірдевсу. Наведемо його повністю, зберігаючи орфографію автора:

«Добридень, тов. Фірдевс!

Привіт Вам та найкращі побажання. На жаль, я не можу Вам повідомити все те, що відбувалося в Москві, особисто. Із листа, який я сюди додаю, Ви побачите, що тов. Сталін мене не відпустив для роботи у Крим. Сюди приїжджає Саїд-Галієв. Я знаю, що Вам усе це не сподобається, але що ж робити, коли ЦК так бажає. Саїд-Галієв не відмовився (іхати працювати

⁴⁰ Там само. – Арк.80.

⁴¹ Там само. – Арк.92.

⁴² Там само. – Арк.90.

на півострів – Т.Б.). До нашої ганьби це відбулося саме так. Саїд-Галієв, мабуть, буде казати, що він відмовлявся, проте нічого подібного не було. Усе ж Ви його приїзду не лякайтеся. Тов. Сталін надав йому відповідні вказівки, я теж наполягав на тому, щоб він не брав сюди жодного працівника. Знайте, що Центр на моему боці. Якщо у Вас що-небудь вийде, то я Вас підтримаю. Найголовніше – Ви намагайтеся згуртувати навколо себе товаришів-татар та безпартійних міліфірківців. Відносно цього я з ними говорив. Вони стосовно Вас поступово змінять свою поведінку. Подивіться, що буде робити Саїд-Галієв. Якщо він поведе невірну лінію, намагайтеся на обласній партійній конференції його забалотувати. Адже проти нього є досить багато чого. А якщо буде працювати добре, то нехай працює. Пишіть постійно щодо всього. Буду чекати з нетерпінням. Із комуністичним привітом. Ш.Ібрагімов. 1921 року, 31 листопада»⁴³.

У цьому листі можна побачити перші паростки конфлікту, який розколов кримську партійну організацію.

Слушне запитання: чому головою Раднаркому Кримської АСРР не призначили саме Ш.Ібрагімова? Адже він під час перебування на півострові вмів розв'язувати конфлікт, який упродовж 1921 р. лихоманив керівництво Кримського обкому. Є доволі просте пояснення. Саме через те, що Ш.Ібрагімов став популярною людиною у Криму, його й не призначили на керівну посаду в новоствореній республіці.

Головою Кримського ЦВК був Ю.Гавен – людина, авторитет якої серед кримських татар за час його перебування на півострові встиг скластися. У пошуках протизваги популярній в очах кримчан постаті Й.Сталін опинився в нелегкому становищі. Вибір самої посади для свого ставленика проблеми не становив: портфель голови Раднаркому республіки давав не таку міцну владу, як та, що її мав очільник КримЦВК, проте все-таки достатню, щоб вносити корективи в політику місцевого керівництва. У центральному апараті Криму, на думку генсека, повинна була з'явитися «своя» людина, яка мала б можливість повідомляти центру про все, що відбувалося. Проблема полягала в тому, кого призначити на цю посаду. Простіше за все було б надіслати когось із Москви, але, згідно з традицією, що встигла закріпитися, на посаду голови Раднаркому національної республіки призначалися представники відповідної національності. Тож у Криму це мав бути татарин. Однак кримських татар, котрі слухняно виконували б будь-яку, навіть убивчу волю Москви й доносили на власних співробітників, на той час ще не було. Тому знайшли досить своєрідне рішення – надіслати татарина, але не кримського. Найкращим кандидатом на цю роль, на думку московського керівництва, став казанець С.Саїд-Галієв. За моральними рисами він здавався Й.Сталіну більш привабливою кандидатурою, аніж Ш.Ібрагімов.

Обираючи між кількома кандидатами, Й.Сталін майже завжди зупинявся на тому, на кого він мав найбільше «компромату». Лише у цьому випадку

⁴³ Там само. – Ф.П.150. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.85–86.

генсек міг розраховувати на відданість свого призначенця. Саме таким і був казанський татарин С.Саїд-Галієв.

Народився він 1894 р. в Уфі. До більшовицької партії вступив у березні 1917 р. і працював комісаром у справах національностей Казанської ради робітничих і селянських депутатів, був членом татаро-башкирського бюро Уфимського губкому. Із 1920 р. – голова Раднаркому Татарської АСРР. Перебуваючи на роботі в Казані, устиг серйозно «забруднитися». Красномовний штрих: прийшовши до влади в Казані більшовики розгромили національну організацію казанських татар Харбі Шура (до речі, дуже схожу з кримською Міллі Фірка) й захопили її грошову касу. Незабаром до тієї суми було додано велику «буржуйську контрибуцію», вилучену в мешканців міста. Після цього С.Саїд-Галієв відверто запропонував «виокремити» з усієї суми 50 тис. руб. золотом і розділити їх між керівництвом, щоб, за його словами, «поживитися дещо». А коли більш чесні більшовики обурилися проти подібного мародерства, то саме С.Саїд-Галієв організував серед невдоволених серію замахів, про що невдовзі стало відомо керівництву партії⁴⁴. Натомість у Й.Сталіна такі вчинки викликали іншу реакцію, адже він уважав, що казанський більшовик упроваджуватиме у Криму лінію поведінки, яка потрібна винятково йому. Генеральний секретар ЦК не помилявся. Розпоряджаючись на півострові, посланець центру робив усе, щоб «корінні мешканці не змогли відчутти себе господарями власної долі, а росифікаторські тенденції та вичавлення історичної пам'яті народу отримали новий імпульс, але цього разу не від місіонерів, а від поборників пролетарського інтернаціоналізму та войовничих безвірників»⁴⁵.

Із приїздом казанського татарина С.Саїд-Галієва події у Кримській АСРР почали розвиватися за своєрідним сценарієм. Коли він обійняв посаду голови Раднаркому, то почав масово викликати сюди «власних людей», переважну більшість яких становили якраз казанці. За короткий час в уряді автономії почалися сварки між кримськими й казанськими татарами.

Питанням витіснення з лав кримської партійної організації конкурентів С.Саїд-Галієв зайнявся відразу після зайняття високої владної посади. 21 січня 1922 р. малий пленум Кримського обкому РКП(б) розглянув ряд питань, присвячених відправці з півострова тих, хто програв у внутрішній боротьбі між членами кримської політичної еліти. Так, було ухвалено рішення щодо «відкомандирування за межі Криму» заступника голови Раднаркому та наркома внутрішніх справ М.Полякова, голови Ради народного господарства Єфремова – найбільш небезпечних для новопризначених голови кримського Раднаркому С.Саїд-Галієва та очільника Кримського обкому РКП(б) А.Ізраїловича, котрі ще не мали в керівництві республіки «власних людей»⁴⁶. На цьому засіданні було ухвалено й рішення, що невдовзі здобуло значення

⁴⁴ Султан-Галиев М. Статьи. Выступления. Документы. – Казань, 1992. – С.426.

⁴⁵ Сагадеев А.В. М.Султан-Галиев и идеология национально-освободительного движения: Научно-аналитический обзор. – Москва, 1990. – С.70.

⁴⁶ ДААРК. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.124. – Арк.1.

для подальшої кримської політики: призначити головою Севастопольського міського обкому І.Носова⁴⁷.

На найближчому широкому пленумі Кримського обкому РКП(б), що відкрився 28 липня 1922 р., розгорівся скандал, пов'язаний із «персональною справою працівника обкому тов. Пекмана». Суть її полягала в тому, що останній вирішив скласти альтернативний список тих, кого вважав доцільним включити до складу новообраної президії пленуму та контрольної комісії. Коли це виявилось, в обкомі почалися нові «склоки». Усе закінчилося рішенням про звільнення Пекмана з президії обкому (за цю пропозицію проголосували 14 із наявних на засіданні 21 особи)⁴⁸.

19 жовтня відкрився широкий пленум Кримського обкому, на якому розглядалася персональна справа працівника місцевого ДПУ О.Ротенберга (із 1921 р. очолював кримських чекістів до призначення на цю посаду в 1922 р. С.Реденса). Одночасно на засіданні взагалі було розглянуто стан справ у цьому відомстві⁴⁹. О.Ротенберга звинувачували у крадіжках, використанні працівників ДПУ й митниці для ввезення контрабандних товарів із Туреччини, які вони продавали, а гроші клали у власні кишені. О.Ротенберг, відповідаючи на поставлені звинувачення, заявив, що нічого подібного не було й він узагалі нічого про це не знає. Одночасно звинуватив голову Кримського обкому А.Ізраїловича: «Якщо відбулося розкладення працівників кримського політичного управління, то під крилом секретаря обкому»⁵⁰. Останній поставив на голосування пропозицію виключити О.Ротенберга з партії. Той подав протест і заявив, що з ним зводять «особисті порахунки». А.Ізраїлович передав право головування на засіданні С.Саїд-Галієву, а сам заявив, що О.Ротенберг «під прикриттям закордонної праці займався контрабандою, яку реалізовував на ринку». О.Ротенберг парирував, що «в партійній організації вирує склока», адже він «нічого ніколи собі не брав, усе йшло на потреби ДПУ». Далі він зазначив, що «Ізраїлович зараз каже неправду», «підставляє» його, замість того, щоб займатися тими, хто насправді краде⁵¹.

У питанні про виключення О.Ротенберга з партії думки присутніх розділилися. Головуючий С.Саїд-Галієв сказав: «Надійшли дві пропозиції: затвердити рішення обкому й виключити тов. Ротенберга з партії та ухвалити рішення, запропоноване тов. Артемовим і Горютіним та моє щодо пом'якшення вироку». Під час голосування більшість (12 проти 6) набрала перша пропозиція⁵².

Хоча на словах Кримський обком РКП(б) виказав довіру секретареві організації, А.Ізраїлович тепер викликав недовіру з боку членів обкому. Під час роботи VII кримської обласної партконференції (21–24 жовтня 1922 р.) було обрано новий склад обкому, і секретарем партійної організації став

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само. – Арк.63–65 зв.

⁴⁹ Там само. – Арк.79–90.

⁵⁰ Там само. – Арк.81.

⁵¹ Там само. – Арк.81–85.

⁵² Там само. – Арк.89.

М.Уфимцев⁵³. Він народився 1889 р., а в 1906 р. вступив до лав більшовицької партії. Кримську партійну організацію очолював до травня 1924 р. У 1923 р. хворів упродовж майже півроку (з травня по листопад), і партійними справами Криму займався завідуючий оргвідділом А.Берсен.

Якщо можна говорити про те, що серед керівних членів більшовицької партії могли бути романтики, так це цілком стосується постаті М.Уфимцева. У ньому поєднувалися спроможність брати участь у різноманітних діях партії, спрямованих на укорінення на захопленій території, і відсутність навичок політичної інтриги. Багато разів, коли деякі більш агресивні в політичній боротьбі «валили» суперника, М.Уфимцев відсторонювався і не йшов на «добиття» поверженого конкурента. Більш того, він неодноразово намагався взагалі – наскільки це було в його силах – зупинити сварки у кримській політичній верхівці. Наприклад, саме під його тиском під час роботи широкого пленуму обкому 12 лютого 1923 р. було ухвалено рішення, котре вимагало від контрольної комісії «обмежити власну роботу лише справами, пов'язаними з порушенням комуністичної етики та єдності партії»⁵⁴. Коли наприкінці 1923 р. М.Уфимцев після тривалої хвороби повернувся до керма влади у Кримському обкомі, внутрішньопартійні «розклади» в уряді вже були суттєво іншими. Суперечності в кінцевому підсумку вилилися у великий скандал.

Уже говорилося про те, що С.Саїд-Галієв посадив на всі керівні посади автономії казанських татар, одночасно виштовхуючи з влади кримських татар. Це сильно обурювало місцевих працівників. Гостроти конфлікту між С.Саїд-Галієвим і кримськими татарами додало його ставлення до «засудження» М.Султан-Галієва, якого кримські татари поважали.

26 грудня 1922 р. М.Султан-Галієв виступив на Х Всеросійському з'їзді рад, де звинуватив центральне партійне керівництво у запровадженні політики нерівноправності, економічного утиску на народи, які не до вподоби центру, у поділі керівників на «пасинків і справжніх синів»⁵⁵. Виступ не залишився без уваги: 4 травня 1923 р. за особистим розпорядженням Й.Сталіна М.Султан-Галієва заарештували й виключили з партії. Ще через місяць на IV нараді ЦК РКП(б) із відповідальними працівниками національних республік та областей обговорювалася «султангалієвщина». В.Куйбишев зачитав доповідь ЦКК РКП(б) «Про антипартійну, антирадянську діяльність М.Султан-Галієва». Незважаючи на те, що попереднє слідство не виявило жодного факту, який би підтверджував звинувачення, його таки звинуватили в «контрреволюційній діяльності», намаганнях нібито встановити зв'язки з «туркестанським басмачеським центром», а також закидали пантюрізм.

Серед тих, хто підтримав Й.Сталіна в його намаганні засудити М.Султан-Галієва, були Ш.Ібрагімов та С.Саїд-Галієв. Натомість на захист опального діяча виступили багато керівників національних більшовицьких організацій (А.Ікрамов, Т.Рискулов, Х.Раковський, М.Скрипник, М.Єрбанов, А.Єнбаєв, І.Фірдевс, М.Фрунзе та ін.).

⁵³ Там само. – Спр.118. – Арк.105–106; Спр.120. – Арк.16.

⁵⁴ Там само. – Спр.226. – Арк.2.

⁵⁵ Султанбеков Б.Ф. Мирсаид Султангалиев. – Казань, 1991. – С.111.

С.Саїд-Ґалієв піддав нищівній критиці політичні погляди М.Султан-Ґалієва. Саме він запустив в обіг тавро «султанґалієвщина» і відверто підтримав тих керівників, котрі під час роботи на «окраїнах СРСР» намагалися піддавати тиску представників місцевого населення, щоб уникнути поширення проявів «місцевого сепаратизму» та запобігти запровадженню там «тюркістської політики». На думку С.Саїд-Ґалієва, практика постійної національної дискримінації на місцях дозволялася, потрібно було лише стежити, щоб вона не досягала надто великих масштабів⁵⁶.

Серед тих, хто виступав на підтримку М.Султан-Ґалієва, найбільш яскравими були виступи І.Фірдевса і М.Фрунзе. Останній заявив, що «ухил» М.Султан-Ґалієва є нормальним явищем, адже його корені «полягають у тому цілком здоровому і природному протесті, який має місце на місцях проти лінії, що її нав'язують нам – лінії великодержавного, або великоросійського шовінізму». М.Фрунзе вбачав вихід зі становища не у знищенні захисників національних меншин, яких дискримінують, а «в допомозі справі національного відродження відсталих східних і всіх інших народностей, справі подолання економічної та інших видів нерівності. [...] Що стосується тих, чю думку висловлює Султан-Ґалієв, то мені здається, що на практиці в більшості моментів їх поведінка, мабуть, була вірною, вони провадили вірну лінію з погляду директив партії»⁵⁷.

Через те, що позицію М.Султан-Ґалієва підтримало багато учасників наради, Й.Сталін відступив. Гострі промови М.Скрипника, М.Фрунзе, І.Фірдевса та інших змусили його відмовитися від плану проведення показового процесу щодо «націоналіста». Нарада ухвалила резолюцію, згідно з якою опальний революціонер звинувачувався в тому, що, «поставлений партією на відповідальний пост» (членом колегії наркомнацу), він нібито

«використав своє становище і наявні у нього завдяки цьому зв'язки з місцевими працівниками з тим, щоб шляхом конспіративної роботи й розсилки таємної інформації з явно перекрученим висвітленням заходів партії у галузі національної політики створити серед деяких незміцнілих і невитриманих працівників у республіках та областях (як партійних, так і безпартійних) нелегальну організацію для протидії заходам центральних партійних органів»⁵⁸.

Особливо підкреслювалося, що позиція М.Султан-Ґалієва пробуджувала на місцях «місцевий націоналізм», з яким тепер потрібно було боротися керівникам, направлених на роботу в республіки. Голова кримського Раднаркому С.Саїд-Ґалієв відразу розпочав утілювати нові директиви у життя.

⁵⁶ Четвёртое совещание ЦК РКП с ответственными работниками национальных республик и областей в Москве 9–12 июня 1923 г.: Стенографический отчёт // Тайны национальной политики ЦК РКП. – Москва, 1992. – С.27–28.

⁵⁷ Там же. – С.52–53.

⁵⁸ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.2: 1917–1924. – К., 1979. – С.466–468.

Подібна поведінка С.Саїд-Галієва невдовзі призвела до виникнення у кримському уряді широкомасштабного конфлікту та колективного звернення місцевих татарських працівників 15 грудня 1923 р. з листом до Москви з вимогою «відкликати з Криму Саїд-Галієва та призначити головою Раднаркому кого-небудь з місцевих татарських працівників»⁵⁹. Кримський обком порекомендував на посаду голови Президії ЦВК Кримської АСРР В.Ібраїмова, а головою Раднаркому – О.Дерен-Айерли⁶⁰.

Оскільки конфлікт в уряді Кримської АСРР на кінець 1923 р. досяг небаченого розмаху, у Москві було прийнято рішення задовольнити вимоги кримських працівників. У 1924 р. обидві ключові посади в радянському уряді очолили представники «корінної нації». Головою КримЦВК став Вели Ібраїмов, а Раднарком очолив Осман Дерен-Айерли. Основну посаду секретаря Кримської обласної партійної організації, котра мала реальну владу на півострові, обіймав росіянин. Представник цієї ж національності займав посаду керівника ДПУ.

Проте саме з 1924 р. позиції кримських татар та їх вплив на політику, проваджувану урядом Кримської АСРР, значно посилювалися. А допоміг у цій справі черговий конфлікт, який спалахнув усередині Кримського обкому РКП(б) під час XI обласної партконференції.

Чвари, що почалися після вгамування конфлікту між місцевими більшовиками та «групою Саїд-Галієва», мали іншу «забарвленість». Новий конфлікт значною мірою змінив розстановку сил у керівництві АСРР, послабивши вплив росіян на важелі реальної влади та надавши кримським татарам можливість на деякий час поставити партійне керівництво республіки під «руку» радянської владної вертикалі. Адже два угруповання, що виникли серед російської частини обкому, мали потребу отримати підтримку своєї позиції з боку татарської складової.

В умовах радянської дійсності місцеві партійні організації керувалися наказами, що надходили з центру. Через це проблеми Криму завжди пов'язувалися з реаліями політичного життя Москви. Передусім це стосувалося боротьби за владу, яка в цей час точилася у верхівці центрального керівництва.

Запровадження непу викликало у правлячій партії низку різноманітних дискусій. Напередодні XI з'їзду РКП(б) групи «робітничої опозиції» та «демократичного централізму» почали поширювати серед місцевих партійних організацій власні програмні документи.

Фракційна група «демократичного централізму» (її чільними постатями були Я.Дробніс, А.Іванов, Т.Сапронов, В.Смирнов, Р.Рафаїл, В.Межлаук та ін.) виступала за поширення в організаціях РКП(б) демократії. Члени цієї групи вважали, що заборона фракційної роботи в партії та репресії стосовно її учасників, а також практика «перекидання» активних працівників у віддалені регіони країни породжують бюрократизацію РКП(б), її відрив від «пролетарської маси».

⁵⁹ ДААРК. – Ф.П.150. – Оп.1. – Спр.167. – Арк.46.

⁶⁰ Там само. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.226. – Арк.88.

Позиція цієї групи у широкому партійному середовищі не здобула підтримки. Проте й серед делегатів XI з'їзду вже не було одностайності. Під керівництвом В.Антонова-Овсієнка під час роботи з'їзду було розроблено, а потім і поширено резолюцію, яка фактично підтримала «робітничу опозицію» й запропонувала взагалі змінити ставлення до тих членів партії, котрі мали власну думку. У підсумку за рішення з'їзду, котре засуджувало тези «робітничої опозиції», проголосували 227 делегатів із правом вирішального голосу, а за резолюцію В.Антонова-Овсієнка – 215⁶¹. ЦК РКП(б) вдалося відстояти власну позицію, проте з невеликою перевагою.

Із загостренням хвороби В.Леніна у середовищі політбюро ЦК почали зростати конфлікти. Навесні 1923 р. майже всі члени політбюро виступили проти Л.Троцького. Особливо гостро троє – Й.Сталін, Г.Зінов'єв і Л.Каменєв, кожен з яких бачив себе наступником «вождя». Л.Троцький прийняв бій. На відміну від «трійки», він ініціював відкриту політичну дискусію з приводу загрози «бюрократичного переродження» РКП(б) й підміни нею радянських органів влади.

Восени 1923 р. перед Л.Троцьким на повний зріст постала проблема втрати політичної позиції в партії. Через це він 8 жовтня звернувся до ЦК і ЦКК РКП(б) з листом, в якому звинуватив секретаріат ЦК у маніпулюванні складом делегатів XII партз'їзду. 15 жовтня 46 провідних партійців, котрі солідаризувалися з Л.Троцьким, подали заяву в політбюро ЦК РКП(б), в якій давали розгорнуту характеристику становища в партії. Серед тих, хто підписав документ, було немало діячів, які у цей час або раніше працювали в Україні – В.Антонов-Овсієнко, Є.Бош, Я.Дробніс, Г.П'ятаков, Х.Раковський, Т.Сапронов, Рафаїл (Р.Фарбман), Т.Харечко та ін. Й.Сталін організував обговорення листа Л.Троцького і «заяви 46-ти» в усіх партійних комітетах, включаючи ЦК компартій національних республік. Метою його повинне було стати засудження опозиційних документів. Цього результату секретаріат ЦК РКП(б) досяг без особливих труднощів.

Для перемоги у жорстокій боротьбі за владу Й.Сталіну потрібні були впливові союзники. Саме тому у цей період місцеві комуністичні організації (наприклад українська) почали отримувати «дивіденди», що мали заохочувати їх до підтримки Й.Сталіна. Зокрема активізація політики українізації була «приманкою», спрямованою на залучення УСРР до стану прибічників генерального секретаря ЦК РКП(б).

Процеси, що відбувалися у центрі, повинні були знайти свій відгомін на окраїнах. Крим не був винятком. 1 лютого 1924 р. на засіданні президії Кримського обкому розглядалося питання щодо необхідності скликати пленум обкому. Після тривалого обговорення було ухвалено дату 13 лютого. На порядок денний виносилося питання про підсумки дискусії щодо партійного будівництва⁶². Однак під час роботи пленуму щодо часу скликання чергової партійної конференції не домовилися. Кримське керівництво чекало

⁶¹ Скоркин К.В. Обречены проиграть (Власть и оппозиция 1922–1934) – Москва, 2011. – С.127.

⁶² ДААРК. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.331. – Арк.147.

звісток із центру. 14 березня під час засідання президії обкому було ухвалено таке рішення: «Згідно з постановою оргбюро ЦК, IX обласну партійну конференцію відкласти до моменту, поки не буде надрукований порядок денний XIII з'їзду партії, про що телеграфом повідомити всім райкомам»⁶³.

Лише на засіданні президії Кримського обкому 17 квітня було прийнято рішення скликати IX обласну партійну конференцію 5 травня 1924 р.⁶⁴ Під час її проведення з'явилися перші ознаки майбутніх політичних утисків і репресій. Присутній на зібранні член оргбюро ЦК РКП(б) О.Бубнов виступив із доповіддю про роботу ЦК РКП(б), в якій зазначив: «XIII конференція РКП(б) засудила троцькістську платформу як дрібнобуржуазний ухил від марксизму та ревізю ленінізму». Але, за його словами, у Криму продовжують діяти троцькісти, і вони чинять «злочинні антипартійні, дезорганізаторські дії». О.Бубнов закликав конференцію «забезпечити єдність дій обласної партійної організації»⁶⁵.

Конференція обрала новий склад обласного комітету партії, якому доручила «вести непримиренну боротьбу з троцькізмом, згуртовувати парторганізацію навколо ленінського ЦК РКП(б)». Замість троцькіста М.Уфимцева, який підтримував тих, хто вважав основою для будівництва нового життя на півострові норми людського співіснування, новим секретарем обкому було обрано секретаря Севастопольського райкому І.Носова, котрий продовжив розпочату роботу з викорінення в межах Криму з лав партійної організації та з радянських органів усіх опозиціонерів⁶⁶.

Новий секретар кримської організації, виконуючи накази «згори», почав звільняти керівників уряду автономії. 14 травня на засіданні президії обкому було ухвалено рішення про «відкомандирування тов. Саїд-Галієва у розпорядження ЦК»⁶⁷. 11 липня до Москви був відкомандирований і М.Уфимцев.

Після IX партійної конференції на півострові почалася боротьба з «опортуністами» й «угодовцями». У ході її з радянських органів влади та кооперативних організацій вигнали тисячі осіб. Із наркомзему було звільнено 20 керівників, Головсуду – 19, наркомосвіти – 10, наркомфіну – 25 тощо⁶⁸. Загалом у 1924 р. з півострова було вислано більше півсотні відповідальних працівників із числа вищого обласного активу⁶⁹.

«Ленінський призов» істотно розбавив кримську організацію. Керівний орган влади тепер складався не лише з партійних функціонерів та місцевої номенклатури, яка почала формуватися на півострові, але й з представників так званої «нової генерації». Передивляючись списки Кримського обкому, у графі «Місце праці» тепер можна було побачити не тільки секретаря райкому, голову виконкому чи завідуючого відділом у партійній або радянській

⁶³ Там само. – Арк.162–163.

⁶⁴ Там само. – Арк.179.

⁶⁵ *Первомайский А.И.* Борьба за единство рядов крымской партийной организации в период строительства социализма // Борьба большевиков за упрочение советской власти... – С.288.

⁶⁶ Там же. – С.288–291.

⁶⁷ ДААРК. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.331. – Арк.193.

⁶⁸ *Первомайский А.И.* Борьба за единство рядов крымской партийной организации в период строительства социализма. – С.301.

⁶⁹ ДААРК. – Ф.П.150. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.110.

установі, але й слюсаря, робітника від верстата, матроса, сортувальницю тютюну та ін.⁷⁰

На початку 1926 р. голова КримЦВК В.Ібраїмов та голова КримРНК О.Дерен-Айерли заявили про свої принципові розбіжності з бюро Кримського обкому партії. Їхня заява стала предметом розгляду спільного засідання ОК та ОКК 3 лютого 1926 р. У підсумку було вирішено: «1. Відкомандирувати з Криму І.Фірдевса [...]. 2. Звільнити з посади Дерен-Айерли як фактичного та свідомого керівника татарського угруповання, яке протиставило себе партійній організації. 3. Ужити заходів до партійного перевиховання Велі Ібраїмова»⁷¹. Це рішення за підписом секретаря обкому С.Петропавловського надіслали до ЦК РКП(б).

Протистояння опозиції обкомівській лінії у Криму продовжувалося й надалі. Найбільш гостро воно постало під час утілення у життя проекту створення на півострові єврейської республіки. Це призвело спочатку до відкликання 1927 р. секретаря Кримського обласного комітету С.Петропавловського, а потім і до арешту В.Ібраїмова.

Починаючи з 1924 р. дії кримського уряду щодо впровадження татаризації зазнали істотних змін. Саме тоді на керівні посади в радянському уряді Криму було призначено кримських татар (В.Ібраїмов посів місце голови КримЦВК, а О.Дерен-Айерли обійняв посаду голови Раднаркому). Ці призначення призвели до істотного поживавлення коренізації, яка охопила всі сфери життя Криму. У лютому 1924 р. Татарбюро й Татсекція при Кримському обкомі прийняли новий план роботи, в якому було накреслено основні напрями, за якими мала йти робота серед татар: «Партійна робота серед татар, робота серед молоді, робота у селах, робота в кооперативах, агітаційно-пропагандистська робота, політпросвітня робота, народна освіта, радянське будівництво, видавнича діяльність та друк татарською мовою»⁷².

Другий період татаризації охоплював 1925–1928 рр. Він характеризувався двома діаметрально протилежними напрямками. З одного боку, переходом на планове, комплексне, чітко окреслене, національно орієнтоване розв'язання політичних, соціально-економічних та культурних питань. При районних партійних комітетах створювалися національні секції, перш за все татарські, які стимулювали процес коренізації. Так, у звіті на XI обласній конференції РКП(б), що відбулася 20–27 листопада 1925 р., обком зазначав:

«Основну увагу парторганізації спрямовано на роботу з коренізації апаратів і залучення кращих активістів татар до лав РКП(б) [...] У складі сільрад з 2080 осіб – 806 татар або 39,9%, з 143 голів сільрад – 54 татарина (40%). Працівники татарської національності залучені й до складу районних і центральних радянських органів: КримЦВК обраний у складі 75 членів, із них 30 татар (40%), а у складі членів РНК – татар 20%»⁷³.

⁷⁰ Там само. – Спр.72. – Арк.82 зв., 83–83 зв.

⁷¹ Там само. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.459. – Арк.143–147.

⁷² Там само. – Спр.288. – Арк.1.

⁷³ Отчёт Крымского областного комитета РКП(б): К XI областной партконференции. – Симферополь, 1925. – С.37.

Голова КримЦВК висував на керівні посади чимало татар, котрі представляли активну, національно свідому, найдосвідченішу частину кримськотатарської інтелігенції. Ця робота невдовзі призвела до того, що татари кількісно почали переважати в керівних партійних і господарських органах. У вересні 1925 р., згідно з даними щодо коренізації апарату, у складі КримЦВК було 32 татарина, росіян – 29, німців – 3, євреїв – 1; серед членів районних виконавчих комітетів росіян налічувалося 140, татар – 42, німців – 5, євреїв – 6⁷⁴.

З іншого боку, саме з цього моменту почалися планомірні утиски московським центром усього, що могло б допомогти уряду Кримської АСРР зміцнитися. Від 1924 р. почалося втілення у життя проекту створення на півострові єврейської республіки. Із наступного року проводилася рішуча заборона будівництва тут татарської національно-територіальної автономії, яку постійно і планомірно намагався створити голова КримЦВК В.Ібраїмов (за що його згодом заарештують, засудять і стратять)⁷⁵.

Проте призначення на керівні посади в радянському уряді Криму кримських татар призвело до поживавлення процесу коренізації. Вона охопила всі сфери життя півострова. У червні 1924 р. на засіданні президії Кримського обкому РКП(б) було прийнято рішення про заборону «скорочення мережі шкіл національних меншостей. Щодо татар – взяти ще більш твердий курс на всемірне збереження татарських шкіл першого ступеня, поставив собі завдання відкрити в кожній окрузі не менш ніж по одній татарській школі другого ступеня. Посилити видання татарських підручників»⁷⁶.

На президії Кримського обкому 16 січня 1925 р. розглядалося питання про подальші плани Кримського державного видавництва. Було прийнято рішення, в якому зазначалося: «Друкування татарської літератури, як агітаційної, загальнополітичної, так і підручково-педагогічної для Криму треба зробити основним підґрунтям видавничого плану. Російськомовні видання для загальнокримського ринку треба розглядати винятково як допоміжне джерело, призначене для здобуття коштів на зміцнення татарського видавничого плану»⁷⁷.

Ці кроки невдовзі дали помітні результати. Якщо в 1923 р. було 20 татарських шкіл (за повної відсутності в них підручників рідною мовою)⁷⁸, то на кінець 1927 р. у республіці діяло вже 360 татарських шкіл першого ступеня (41% від загальної кількості)⁷⁹. Водночас татарських шкіл другого ступеня на цей час налічувалося лише 14, що становило 25,4% від їх загальної кількості⁸⁰.

Проте незважаючи на поширення мережі татарських шкіл, можна зробити висновок, що коренізація у Криму більшою мірою зачіпала переважно початкову освіту. Ці висновки випливають із таких цифр: наприкінці 1926 р. у початкових школах працювали 623 російських і 412 татарських учителів.

⁷⁴ Крим у етнополітичному вимірі. – К., 2005. – С.188.

⁷⁵ ДААРК. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.770. – Арк.22.

⁷⁶ Там само. – Спр.331. – Арк.41–41 зв.

⁷⁷ Там само. – Арк.288.

⁷⁸ Там само. – Спр.285. – Арк.26 зв.

⁷⁹ Там само. – Спр.47. – Арк. 126–128.

⁸⁰ Там само. – Ф.Р.663. – Оп.1. – Спр.991-А. – Арк.16.

У школах другого ступеня пропорція була іншою: російських учителів – 604, татарських – 96, німецьких – 49. Серед усього кримського вчительства вищу освіту мали 340 росіян і лише 15 татар⁸¹.

Слід зазначити, що вчителі татарських шкіл (як і ті, хто в них навчався) постійно відчували величезні матеріальні труднощі й навіть підпадали під дискримінацію за національною ознакою. На загальних зборах працівників освіти Сімферополя, які відбувалися у жовтні 1929 р., наводилося багато фактів, що підтверджували це. Так, один із доповідачів зазначив, що «студенти татарського відділення педінституту отримують стипендію в 20 руб., у той час як усі інші – 30 руб. За шість років педінститут випустив двох татар-педагогів для Криму, корінне населення якого – татари». Інший оратор навів ще більш сумні цифри: «У татарській дослідній школі навчається 200 дітей, вони голодують, живучи на 9 руб. у місяць [...] У Джанкої татарська семирічка перебуває в кошмарному стані»⁸². Тогочасний нарком освіти У.Балич скаржився: «Ми бачимо зменшення витрат на народну освіту впродовж останніх трьох років. Матеріальний стан учителів досить важкий, їхня зарплатня не відповідає елементарним вимогам»⁸³.

Період до січня 1928 р., коли за сфабрикованим звинуваченням заарештували голову КримЦВК В.Ібраїмова й розпочалася нова хвиля репресій, можна сміливо назвати коренізацією під проводом місцевої інтелігенції. Кримськотатарська освічена верства, основною складовою якої були вчителі, хоча й мала величезний вплив на маси населення, сама собою становила досить незначний відсоток населення. За підрахунками Д.Урсу, близько 0,5% від кількості мешканців півострова⁸⁴.

У своїй національній політиці більшовики шукали підтримки з боку саме кримськотатарської інтелігенції. У таємному зведенні НКВС початку 1920-х рр. зазначалося, що вона «сильна тим, що зберігає у своїх руках освіту на татарській і турецькій мовах, історичні й національні тенденції [...] Уся народна освіта всіх галузей перебуває в її руках»⁸⁵. Партійна верхівка через своїх таємних агентів уважно стежила за настроями у середовищі кримськотатарської інтелігенції, намагаючись розколоти її, створити в ній опору для власних планів. У резолюції обласної наради завідувачів агітпропів «Про роботу серед інтелігенції» (1927 р.) указувалося на наявність двох основних груп. Перша тісно пов'язувалася з «масами селянства» і брала активну участь у просвітницькій роботі, але «в силу історичних та інших умов вона проводила вузько національну політику». Інша група, що «виросла в революцію, позбулася вузького націоналізму, але недостатньо зв'язана з масами»⁸⁶. До першої групи відносили більшу частину так званої «старої» кримської інтелігенції (зокрема помітні діячі революційних подій

⁸¹ Там само. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.30.

⁸² Урсу Д.П. Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921–1942). – С.17–18.

⁸³ Там же. – С.121.

⁸⁴ Там же. – С.20.

⁸⁵ Озенбашлы А. Къырым фаджиасы. Сайлама эсерлер: Из истории трагедии татарского народа. – Симферополь, 1997. – С.49.

⁸⁶ ДААРК. – Ф.20. – Оп.3. – Спр.47. – Арк.156–157.

1917–1920 рр. С.-А.Айвазов, Х.Чапчакчи, О.Акчокракли, У.Боданінський, Б.Чабан-Заде, А.Озенбашли, А.Одобаш та ін.), котра користувалася величезним авторитетом серед селян. Хоч без особливого завзяття, вона підтримала основні заходи радянської влади й не робила жодних намагань боротися з нею. Інша група, до якої входили в основному вихованці радянської влади (М.Кубаєв, М.Недім, В.Ібраїмов, В.Полях, І.Тархан, М.Дагаєв, О.Іслямов, А.Аблямітов та ін.), складалася переважно з членів більшовицької партії й комсомольців. Цей прошарок не був широким, адже з 16 тис. членів РКП(б) татар було лише 2,2 тис.⁸⁷, з яких до інтелігенції можна віднести лише певну частину. Їх вплив був незначним та окреслювався офіційними, формальними функціями.

Не набагато кращими були показники коренізації радянського апарату. Так, за даними ЦСУ, на 1924 р. в апараті наркомзему та нарком'юсту татари становили лише 3%⁸⁸. В апаратах сільрад у цей час налічувалося 610 татар⁸⁹. Дещо кращим було становище в наркоматі освіти, який очолював У.Балич. Він старанно намагався виконувати поставлений курс на коренізацію радянського апарату (за що невдовзі був репресований як «націоналіст»). Завдяки його зусиллям у центральному апараті працювали 7 татар (20%), із 15 завідуючих райвно 8 були татарами⁹⁰.

Дещо по-іншому виглядають показники коренізації в 1925–1927 рр. У документі, підготовленому Кримським обкомом для звіту у ЦК РКП(б), наводилися такі дані. У 1925 р. у складі КримЦВК татар було 40%, у Раднаркомі – 31,57%, в обкомі – 27,58%, у комісії партійного контролю при обкомі – 10,71%, у складі райвиконкомів – 20%, у складі сільрад – 39,7%, серед голів сільрад – 37,76%, у складі фабрично-заводських комітетів – 4,03%, у складі РКП(б) – 16,39%, у складі профспілок – 4,34%⁹¹.

Підсумки п'яти років коренізації було підбито у звіті уряду Кримської АСРР VI з'їзду рад. У розділі «Коренізація радянського апарату» зазначалося: «Ще першим з'їздом рад у 1921 р. була прийнята постанова про якнайширше включення корінного місцевого населення (татар) в управлінський апарат [...] Згідно з даними на 1 березня 1928 р., із майже 20 тис. службовців росіяни становлять 59%, татари – 10,9%, українці – 6,3%, євреї – 11%»⁹².

Проте не треба підкреслювати величезні успіхи у справі коренізації радянського апарату Кримської АСРР. Адже впродовж 1920-х рр. разом із реальним підвищенням питомої ваги кадрів татарської національності відзначалися випадки, коли голови сільрад чи міськрад зараховували до власного штату слюсарів або прибиральниць татарської національності, завдяки чому відсоток татар у складі установи істотно зростає. Можна навести такі

⁸⁷ Ланда Р.Г. Ислам в истории России. – Москва, 1995. – С.223.

⁸⁸ Брошеван В. Татары в Крымской АССР: 1921–1941 гг.: Хроника в документах и материалах. – Симферополь, 2005. – С.16.

⁸⁹ Брошеван В.М., Чёрная В.Г. Крым в составе Украины. – Кн.1: Крым: 1921–1991 гг.: Историко-документальный очерк. – Симферополь, 1999. – С.22.

⁹⁰ ДААРК. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.358. – Арк.8–16, 41.

⁹¹ Там само. – Спр.329. – Арк.24.

⁹² Отчёт правительства Крымской АССР VI съезду Советов. – Симферополь, 1929. – С.94.

факти. В апараті наркомату охорони здоров'я, окрім наркома, інших татар не було. У «Поліграфтресті» в апараті з 33 осіб було 3 татарина – пожежник, кур'єр та учень. Серед 22 співробітників Центральної бібліотеки – лише 1 татарин⁹³. У складі райвиконкомів Криму у середині 1920-х рр. доволі часто можна було побачити татар, котрі у штатних відомостях зазначалися як водій, прибиральниця, слюсар, столяр⁹⁴.

Найважливішими особливостями другого періоду коренізації стали:

- активна коренізація всіх радянських, кооперативних, господарських, суспільних структур; при оргвідділі КримЦВК створювалися короткотермінові курси для голів і секретарів сільських рад, курси при нарком'юсті, наркомфіні, кримському відділенні залізничного транспорту, обласній конторі наркомзв'язку та ін.;

- максимальне наближення судово-правових органів до корінного населення (у 1926 р. створено 13 дільниць народного суду, 2 – народних слідчих, 2 – судового виконання на татарській мові, чого ніколи раніше не було)⁹⁵;

- активізація процесу підготовки кадрів середньо-технічного рівня через систему татарських національних технікумів (педагогічного, художньо-промислового, фельдшерсько-акушерського, сільськогосподарського, південних спеціальних культур)⁹⁶;

- відкриття національних культурних центрів (у тому числі 164 хатчиталень, 8 дитячих будинків)⁹⁷;

- глибока коренізація рад, коли, згідно з результатами виборів 1928–1929 рр., при 35,8% татарського сільського населення члени сільських рад на 37% склалися з корінних мешканців, тобто татар, а при 12% татарського міського населення членами рад були 13,3% їх складу⁹⁸;

- залучення представників татарського населення у ценову промисловість через створену в 1926 р. при КримЦВК спеціальну урядову комісію, перетворену в 1929 р. на урядову комісію з коренізації радянського, кооперативного, профспілкового апаратів; залучення татар у промисловість надало можливість збільшити відсоток татарського пролетаріату у цій сфері з 3,2% у 1926 р. до 9,5% у 1929 р.⁹⁹;

- переведення татарської абетки з арабської графіки на латинську, для чого в 1926 р. було організовано «Товариство друзів нового алфавіту» на чолі з М.Недімом, яке в липні 1927 р. було реорганізоване і провело Всекримську наукову орфографічну конференцію зі створення «нової офіційної термінології»;

- організація курсів із перепідготовки татарських учителів, ліквідація неписьменності, підготовка просвітпрацівників, котрі повинні були надавати місцевому населенню «нові» знання. Це дозволило перевчити: у

⁹³ ДААРК. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.870. – Арк.3–6.

⁹⁴ Там само. – Ф.Р.663. – Оп.1. – Спр.270. – Арк.7–10 зв.

⁹⁵ Там само. – Спр.30. – Арк.80.

⁹⁶ Там само. – Ф.Р.460. – Оп.2. – Спр.26. – Арк.92.

⁹⁷ Там само. – Спр.26. – Арк.90.

⁹⁸ Там само. – Ф.Р.663. – Оп.2. – Спр.626. – Арк.58.

⁹⁹ Там само. – Арк.8.

1927 р. – 150 учителів, 25 ліквідаторів неписьменності, у 1928 р. – 600 учителів, 30 піонервожатих, 99 ліквідаторів неписьменності¹⁰⁰;

– запровадження з 1928/1929 навчального року в усіх школах Криму нового татарського алфавіту, видання на ньому навчальних посібників, періодичних видань та ін.

Перелом у політиці татаризації відбувся після арешту у січні 1928 р. голови КримЦВК В.Ібраїмова.

Підб'ємо підсумки. XII з'їзд РКП(б) проголосив курс на коренізацію в 1923 р., коли всередині більшовицького керівництва почалася жорстка боротьба за одноосібну владу, викликана відходом В.Леніна від державних справ. Коренізація від початку була задумана як укорінення радянської влади в національних регіонах СРСР. Вона мала дві сторони. Перша пов'язувалася із залученням місцевих кадрів в інститути та установи більшовицького режиму з метою розширення його соціальної бази й нерепресивного придушення визвольного руху в національних республіках. Друга полягала в піднесенні національної освіти, науки, культури та, як наслідок, в утвердженні самосвідомості пригноблених народів, стрімкому примноженні їх інтелектуальних сил і створенні сприятливого підґрунтя для розвитку визвольного руху.

У боротьбі за одноосібну владу генеральний секретар ЦК РКП(б) Й.Сталін, посада якого після В.Леніна перетворилася з суто технічної на важливу політичну, зробив ставку на здобуття підтримки місцевих еліт у союзних та автономних республіках. По суті, він продовжив політику В.Леніна на «окраїнах» колишньої Російської імперії, яка спрямовувалася на вкорінення диктаторського більшовицького режиму шляхом зовні значних поступок у національному питанні. Можливість таких поступок забезпечувалася подвійною структурою радянської влади, але вагомість їх могла регулюватися більшовицьким центром унаслідок двох сторін кампанії коренізації. Керуючись власними інтересами, Й.Сталін після встановлення контролю над регіональними партійними апаратами допускав вагомі поступки місцевим національним елітам. Це особливо яскраво проявилось у здійснюваній О.Шумським і М.Скрипником за підтримки сталінського соратника – генерального секретаря ЦК КП(б)У Л.Кагановича – кампанії українізації та, у Кримській АСРР – татаризації. Однак після того, як Й.Сталін подолав суперників у колективному керівництві (1923–1928 рр.) він змінив наголос у кампанії. В УСРР вона з 1929 р. тривала у вигляді «більшовицької українізації», супроводжуючись нещадною боротьбою з «петлюрівською» (такий поділ українізації Й.Сталін офіційно визнав тільки восени 1932 р.). Після того, як унаслідок Голодомору 1932–1933 рр. і винищення націонал-комуністів у 1933–1934 рр. потенціал національного руху в радянській Україні знизився до нульової відмітки, Й.Сталін і його другий (після Л.Кагановича) надзвичайний уповноважений в УСРР П.Постишев могли дозволити собі такий жест у стилі «петлюрівської українізації», як перенесення столиці республіки

¹⁰⁰ Там само. – Арк.79.

з «пролетарського» Харкова до національного центру українського народу – Києва. А у Кримській АСРР татаризація нібито тривала, але кримські татари на високих посадах постійно зазнавали репресій, унаслідок чого процес коренізації перетворювався на свою протилежність.

REFERENCES

1. Bochagov A.K. (1930). Milly-Firka. Natsionalnaja kontrrevoljutsija v Krymu. Oчерk. [in Russian].
2. Bojadzhyjev T. (1930). Krymsko-tatarskaja molodiozh v revoljutsii. Kratkij очерk iz istorii natsionalno-burzhuaznogo i kommunisticheskogo dvizhenija sredi tatarskoj molodiozhi Kryma. Simferopol'. [in Russian].
3. Broshevan F., Formanchuk A. (1992). Krymskaja respublika: god 1921-j. Simferopol'. [in Russian].
4. Broshevan V. (2005). Tatary v Krymskoj ASSR. 1921–1941 gg. Khronika v dokumentakh i materialakh. Simferopol'. [in Russian].
5. Broshevan V.M., Chernaja V.H. (1999). Krym v sostave Ukrainy. Kn. 1. Krym. 1921–1991 gg. Istoriko-dokumentalnyj очерk. Simferopol'. [in Russian].
6. Guboglo M., Chervonnaja S. (1992). Krymsko-tatarskoe natsionalnoe dvizhenie. V 4-kh tomakh. Moskva. [in Russian].
7. Khajali R.Y. (2005). Krymskotatarskij narod v sostave naselenija Krymskoj ASSR (1921–1939 gg.), *Kul'tura narodov Prichernomorja*, 65, 91–96. [in Russian].
8. Khajali R.Y. (2008). Oчерki istorii obshchestvenno-politicheskoi i kul'turnoi zhizni krymskikh tatar v XX veke. Simferopol'. [in Russian].
9. Krym u etnopolitychnomu vymiri (2005). Kyiv. [in Ukrainian].
10. Landa R.H. (1995). Islam v istorii Rossii. Moskva. [in Russian].
11. Nadinskij P.N. (1958). Bor'ba krymskoj partorganizatsii za vosstanovlenie narodnogo khoz'jazstva (1921–1925 gg.). Bor'ba bol'shevikov za uprochenie sovetskoj vlasti, vosstanovlenie i razvitie narodnogo khoz'jazstva Kryma. Simferopol'. [in Russian].
12. Ozenbashly A. (1997). K'ryym fadzhyasy. Sajlama eserler. Iz istorii tragedii tatarskogo naroda. Simferopol'. [in Russian].
13. Omel'chuk D.V., Akulov M.R., Vakatova L.P., Shevtsova N.N., Yurchenko S.V. (2003). Politicheskie repressii v Krymu (1920–1940 gody). Simferopol'. [in Russian].
14. Oчерki po istorii Kryma. Ch. III (1964). Simferopol'. [in Russian].
15. Pervomajskij A.Y. (1958). Bor'ba za edinstvo riadov krymskoj partijnoj organizatsii v period stroitel'stva sotsializma. Bor'ba bol'shevikov za uprochenie sovetskoj vlasti, vosstanovlenie i razvitie narodnogo khoz'jazstva Kryma. Simferopol'. [in Russian].
16. Sagadeev A.V. (1990). M.Sultan-Galiev i ideologija natsional'no-osvoboditel'nogo dvizhenija. Nauchno-analiticheskij obzor. Moskva. [in Russian].
17. Semin A., Gorchakov A. (1958). Bor'ba bol'shevistskikh organizatsij za uprochenie sovetskoj vlasti v Krymu (nojabr' 1920 – dekabr' 1921). Bor'ba bol'shevikov za vlast' Sovetov v Krymu. Sbornik statej. Simferopol'. [in Russian].
18. Skorkin K.V. (2001). Obrecheny proigrat'. (Vlast' i oppozitsija 1922–1934). Moskva. [in Russian].
19. Sultanbekov B.F. (1991). Mirsaid Sultangaliev. Kazan'. [in Russian].
20. Ursu D.P. (1999). Oчерki istorii kul'tury krymskotatarskogo naroda (1921–1941). Simferopol'. [in Russian].
21. Vozgrin V.E. (1992). Istoricheskie sud'by krymskikh tatar. Moskva. [in Russian].
22. Vozgrin V. (1996). Etnokonfliktnaja situatsija v dovojennom Krymu (istorija,

- spetsifika, posledstvija). *Golos Kryma*, № 42. 1 nojabrja; № 43. 6 nojabrja; № 44. 15 nojabrja. [in Russian].
23. Zarubin A.G. (1992). Osnovnye problemy Sovetskogo perioda istorii Kryma (1917–1941). *Vatan (Rodina)*. Simferopol', №3, 9–22. [in Russian].
24. Zarubin A.G., Zarubin V.G. (2008). Bez pobeditelej. Iz istorii grazhdanskoj vojny v Krymu. Simferopol'. [in Russian].
25. Zarubin V.G. (1997). Iz istorii gosudarstvennosti Kryma v gody revoljutsii i grazhdanskoj vojny. *Bakhchisarajskij istoriko-arkheologicheskij sbornik*. Vyp. I. Simferopol', 435–444. [in Russian].

TETIANA BYKOVA

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Research Fellow,
Department of the History of Ukraine of the 20–30's of the 20th Century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), aragorn_9@ukr.net

CRIMEAN TATAR ASPECT OF THE KREMLIN'S NATIONAL POLICY IN CRIMEAN ASSR (1921–1928)

This article researches the Crimean Tatar component in the national policy of Soviet power in the Crimean SSR during the new economic policy (NEP). Author for the first time in the scientific circulation had input the documentary materials from the State Archive of the Autonomous Republic of Crimea. Those materials are determining why the policy of indigenization on the peninsula has got the forms of Tatarization, and also why the actual Tatarization was sharply stopped in 1928. Also, the article covers the number of issues devoted to educational problems in the Crimean Tatar population environment, introduction of new alphabet, etc. Author traced how the repressions against the Crimean Tatar leadership of the Crimean SSRR were reflected in the Tatarization process collapse.

Keywords: *Crimea, Milliy Firqa, Tatarization, "Case of Veli Ibrahimov", repressions of Crimean Tatars.*